

MUTEZİLE VE EHL-İ SÜNNET'E GÖRE VA'D VE VA'İDİLKESİ - The Concepts of Va'd and Va'id in Mutazila and Ahl as-Sunnah

Yrd.Doç.Dr. Orhan Aktepe

Erzincan Ü. İlahiyat Meslek Yüksek Okulu

Orhan_aktepe24@hotmail.com

Abstract *Va'd and va'id are the two important concepts that Kelam emphasizes. In daily life, the equivalent of va'd is reward and the equivalent of va'id is sin. In other words, it is a reality that each devout person aims to gain rewards and therefore go to heaven and refrain himself from committing sins and as such go to hellfire. However, because of the creation of human being, he has the potential to gain reward and also commit sin. To have such a structure indicates that his actions are entitled to be free and he has the right to choose the good and evil freely. Islam regards this basic principle: the reality of being in this world for humanbeing is to be tested and the hereafter is a place where humanbeings are questioned for their good or bad deeds. For this reason the Almighty Creator has given them the reason, and also informed them which deeds involves sins and good deeds. He promised the obedient the reward and warned the rebels of punishment.*

Key words: *reward, punishment, paradise, hellfire, major sin, divine justice*

Giriş:

Günlük hayatımızda değer yargıları ile ilgili kullandığımız bazı kavramlar vardır. Biz içinde yaşadığımız dünyayı onlarla yargılar ve değerlendiririz. Örneğin, tıpla ilgili alanda sağlıklı-hasta, ticaretle ilgili alanda kar-zarar, hukukla ilgili alanda meşru (legal)-gayri meşru (illegal), ahlakla ilgili alanda iyi-kötü, dinle ilgili alanda ise sevap-günah kavramları ile değerlendirmelerde bulunuruz. Genellikle dinler de dini emirlere uyanların sevap, uymayanların günah (ikab) kazanacakları ilke olarak kabul edilir. Buna göre bir Müslüman ilahi otoriteye uyduğu vakit sevap, uymadığı vakit de günah kazanır. Ahirette de bu kazandıklarına göre muamele görür. Diğer bir ifade ile itaatkar kişi sevap kazanınca ahirette cennete, isyankar da günah kazanınca, cehenneme girecektir.

Bu konu, İslam düşünce sisteminin ilk teşekkül dönemin de tartışılmaya başlanmış, her itikadî mezhep kendi sistemine göre değerlendirmelerde bulunmuştur. Konu tartışılırken önce günah kavramı ve kapsam alanı üzerinde durulmuş, sonra da günahları işleyenlerin durumları, onların cehennemde kalış süreleri tartışılmıştır. Buna bağlı olarak da af ve şefaet meselesi tartışılmaya dahil edilmiştir.

Günümüzde de aynı konuların benzer şekilde tartışıldığı görülmektedir. Bazıları büyük günah işleyenleri İslam'ın dışına itmekte, bazıları ise günahları fazla umursamamakta ve peygamberin veya şefaet edeceklerine inandıkları kişilerin şefa-atlarına güvenerek günah işlemekte bir sakınca görmemektedirler. Buna bağlı olarak

sevap-günah, cennete girip girmeme, cehennemde ebedi kalma gibi konular yüzeysel olarak tartışılmaktadır. Bu konularla ilgili bilgilerin, ülkemizde kaleme alınan kelam ve akâid kitaplarında aynı şekilde yüzeysel olarak işlendikleri görülmektedir. Bundan dolayı, bu konularda Kelam ilmi açısından bir araştırmanın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Biz de bu ihtiyaca bir nebze cevap verebilmek için bu araştırmayı yapmaya karar verdik. Konu araştırılırken, ulaşabildiğimiz Kelam alanındaki eski ve yeni kaynaklara başvurduk. Bu makalenin amacı, dinin temel kavramlarından olan sevap ve günah kavramlarının sonuçları bakımından ortaya konması, yapılacak yeni araştırmalara da katkı sağlamasıdır.

2- *Va'd* ve *Va'id* Kavramlarının Sözlük Anlamları ve Tanımları :

Va'd, *va'id* ve *mîad* kelimeleri *vaade*, – *ye'idü* fiilinden türenmiş isimlerdir. *Va'ada* fiili, söz verdi, vaatte bulundu, anlamına gelmektedir. Aynı kökten gelen *ev'ada* fiili de şerle, kötülükle, fenalıkla tehdit etti, gözdağı verdi anlamında kullanılmaktadır. *Va'd* kavramı hem hayır ve iyilikle, hem de şerle; kötülük ve fenalıkla ilgili olarak kullanılmakta fakat; *va'idise* sadece şerle; kötülük ve fenalıkla tehdit etmek anlamında kullanılmaktadır.¹ Daha sonraları İslam literatüründe *Va'd* kelimesinin “Allah tarafından verilen mükafat sözüne”, *va'id* kelimesinin de “Allah tarafından verilen ceza (*ikâb*) sözüne” tahsis edildiği görülür.²

Mûtezile alimlerinden Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed (ö. 415 / 1024) *Va'di* şöyle tanımlamaktadır : “*Va'd* gelecekte başkasına bir yarar sağlamayı veya bir zararı engellemeyi içeren her türlü habere denir.”³

Eş'arî alimlerinden Şehristanî (öl. 548/1153) de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın *Va'd* ve *va'idi* şöyle tanımladıklarını kaydetmektedir: “Allah'ın ezeli olan kelamı, emrettiği şeylerde *va'adde* bulunmuş, nehyettiği şeylerde ise *va'idde* bulunmuştur. Kim kurtuluşa erip ödüllendirilirse, bu Allah'ın *Va'd*inden dolayıdır; bir kimse de helâk olup azaba müstahak görülürse, bu da Allah'ın *va'idinin* sonucudur”.⁴

Va'd ve *va'id* konusunu, Kelam ekolleri farklı şekillerde ele almakta ve kendi Kelamî sistemlerine göre izah etmeye çalışmaktadırlar.

3-Mûtezile'nin *Va'd* ve *Va'id* Konusuna Bakışı:

Mezhepler tarihçilerinin Mûtezileyi farklı isimlerle zikrettikleri görülmektedir. Mûtezilenin beş ilkesinden birinin “*Va'd* ve *Va'id*” ilkesi olması, onun

¹ İbn Manzur Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, tsz. I. 461-463; Firuzâbâdi, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Kâmusu'l-Muhit*, Beyrut, 1991, I, 649; İsfahanî, er-Rağîb, *Mu'cemu Müfredâtı Eلفazı'l-Kur'an*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1972, s. 563.

² Polater, Kadir, *Kur'an Açısından Adalet ve Zulüm*, Erzincan, 2008, s. 102

³ Kâdî Abdulcebbar Abdullah b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûlu'l-Hamse*, Kahire, 1988 s.134-135.

⁴ Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdî'l-Kerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (İbn Hazm'ın el-Fisal ile birlikte) Kahire, 1964, I, 63.

“Va’diyye” ve “va’idfiyye” diye de isimlendirilmesine sebep olmuştur.⁵ Mûtezile Va’d ve va’idkonusunu ilahî adaletle ilişkilendirmekte, buna bağlı olarak da “hüsün ve kubuh” “büyük günah” ve “şefa’at” gibi konularla birlikte tartışmaktadır. Bundan dolayı Va’d ve va’idkonusunun iyi anlaşılabilmesi için sözü edilen konulara kısaca değinmek gerekmektedir.

a-Adalet ilkesi:

Mûtezile bu ilkeyi, insan açısından “özgürlük ve seçme hakkı”olarak, Yüce Allah açısından da “adaletin veya zulmün” O’na nisbet edilip edilmemesi bağlamında ele almaktadır.⁶ Mûtezile adalet ilkesine çok önem verdiği için kendisini “Ehlü’l-adi” olarak isimlendirmiştir. Mûtezileye göre adalet “aklın, hikmet açısından gerektirdiği şeydir. O da fiilin doğru ve maslahata uygun olarak ortaya çıkmasıdır”.⁷ Kâdı Abdulcebbar ise adaleti şöyle tanımlamaktadır: “Allah âdildir demek, O’nun fiillerinin tümü iyidir, O, çirkin olanı yapmaz, üzerine vacip olanı ihlal etmez anlamındadır”.⁸ Kâdı Abdulcebbar’ın bu tanımından Allah’ın üzerine vacip olanı yapmasının mecburi olduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Ona göre vâcib kavramı “Gücü yeten kişinin işlemediği zaman cezaya müstehak olacağı fiil”dir.⁹ Kâdı Abdulcebbar “Va’d ve va’id” kavramlarını tanımladıktan sonra, Allah’ın itaatkârları ödüllendireceği Va’de, isyankârları da cezalandıracağı tehdidinde bulunduğunu kaydetmektedir. Yine O, ileride bir iş yapacağını haber veren birinin söz verdiği işi yapmaması durumunda Va’dinden caymış ve yalan söylemiş olacağı gibi Allah’ın da Va’dinden dönmesinin ve yalan söylemesinin mümkün olmadığını söylemektedir.¹⁰

Mûtezile, itâat eden kişinin Allah tarafından ödüllendirilmesinin, isyankârın da cezalandırılmasının ilahî adaletin bir gereği olduğunu savunmakta, insanın özgürlüğüne de vurgu yapmaktadır. Onlara göre, kurtuluşa eren kişi kendi fiili ile ödüllendirilmeyi hak etmiştir; hüsrana uğrayan kişi de, kendi fiili ile cezalandırılmayı hak etmiştir.¹¹ Mûtezile’ye göre adaletin anlamı şudur: İnsanın iradesinin, dilemesinin ve kudretinin var olduğunu kabul etmek, işlediği fiilleri mecazî olarak değil, gerçek anlamda ona nisbet etmek; bundan dolayı insanın karşılaştığı ceza ve mükafatı onun bizatihi kendi kazandığının tam karşılığı olduğunu kabul etmek, bu da

⁵ Neşşar, Ali Sami, *Neş’etü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslam*, Kahire, 1968, I, 436

⁶ Ammara, Muhammed, *el-Mutezile ve Müşkiletü’l-Hürriye ve İnsaniyye*, Beyrut, 1988, s. 68.

⁷ Şehristanî, I, s.63.

⁸ Kâdı Abdulcebbar, s. 132.

⁹ Kâdı Abdulcebbar s, 41-42.

¹⁰ Kâdı Abdulcebbar, s. 132-133

¹¹ Şehristanî, I, 63

Yüce Allah'a adalet sıfatını nisbet etmek, O'ndan zulmü nefyetmek demek olur.¹² Netice olarak Mûtezile, insanın fiillerinden sorumlu tutulabilmesi için onun fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı ve kendisi tarafından icat ve ihdas edildiğini kabul etmek, demektir.¹³

Bu açıklamalar bize Va'd ve va'îdkonusunun adalet prensibiyle doğrudan ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

b-Hüsün-Kubuh'un Va'd ve Va'îdkonusu ile İlişkisi:

Mûtezile, Va'd ve va'îdmesesinin aynı zamanda hüsün ve kubuh meselesi ile ilişkili olduğunu söylemektedir.

Hüsün kelimesi sözlükte “güzel, mutluluk veren ve beğenilen her şey” anlamına gelmektedir.¹⁴ Kubuh kelimesi de “çirkinlik, istenmeyip nefret edilen şeyler” anlamına gelmektedir.¹⁵ Terim olarak “hüsün”, işlediği vakit failini yerilmeye layık kılmayan, övülmeye layık kıyılan şey anlamına gelmektedir.¹⁶ Kubuh ise, bir işe gücü yetip işlediği vakit, failini yerilmeye layık kılan şey demektir.¹⁷

Mûtezile'ye göre fiillerin, övgü (medh) ve yergi (zem), sevab (ödül) ve ikab (ceza) gibi kavramlarla nitelenebilmeleri için bazı şartlar bulunmaktadır. Bu şartlardan biri, kötülenmeyi hak eden çirkin bir şey ve övülmeyi hakeden de güzel bir şey olması bakımından fiile yöneliktir. Diğer de fiilin çirkinliğini veya güzelliğini bilmesi bakımından faile aittir. Ceza ve mükafatı hak etme şartı ise övgü ve yergiye layık olma şartıdır. Ayrıca bunlara, failin ödüllendirilmeye veya cezalandırılmaya elverişli bir kişi olma şartı da ilave edilmektedir.

Övgü ve yergiyi hak etme hususunda etkin olan şey, emredileni (vacibi) yapmak, çirkin olandan (yasaklanandan) kaçınmaktır. Yüce Allah bizleri meşakkatli fiilleri yapmakla yükümlü tuttuğuna göre, bunların karşılığında bizleri mükafatlandırması gerekir. Bu da adaletin gereğidir. Eğer bu meşakkatli fiillerin karşılığında sevap yoksa, bu durumda Allah -hâşâ- zalim olur ve hikmetsiz iş yapmış olur ki Yüce Allah ta bundan münezzehtir.¹⁸

Mûtezile'ye göre maarifin (dünyevî faaliyetlerin) tümü akıl yoluyla bilinir; bunların akli kullanmak ve düşünmek suretiyle bilinmesi vaciptir. Nimete şükretmenin gerekliliği, vahiy gelmeden öncede bilinebilir. Güzellik ve çirkinlik, güzel ve

¹² Ammara, s .69.

¹³ Kâdı Abdulcebbar, s . 323.

¹⁴ İsfahanî, s.117; Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s.135.

¹⁵ İsfahanî, s .404; Topaloğlu, B-Ç, İlyas, s. 135.

¹⁶ Kâdı Abdulcebbar, s. 326

¹⁷ Kâdı Abdulcebbar s .4

¹⁸ Kâdı Abdcebbar, s . 61-619; Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku'l-Kelamiyyeti'l-İslamiyye*, Mısır, 1986, s.262-263.

çirkinin iki sıfatıdır.¹⁹ Eşyada ki güzellik ve çirkinliğe ulaşan akıldır. Güzellik ve çirkinlik başka birisinin yapmasıyla ortaya çıkmış bir şey değildir.²⁰

Mütezile alimlerinin, hüsün ve kubuhu akıl yoluyla ispata çalışmalarında ki temel amaçları şudur: Allah insana doğruyla yanlış birbirinden ayırt etmeye yarayacak bir akıl, kendi seçimine göre hayır ve şerri işlemlerini sağlayacak bir güç (kudret) vermiş olduğunu ortaya koymak, ayrıca onun yaptığı hatalardan dolayı sorumlu tutulmaması için herhangi bir mazeret ileri sürmesine imkan tanımamaktır.²¹

Görüldüğü gibi Mütezile, insanın fiillerinin ödüllendirilmesini veya cezalandırılmasını, güzellik(iyi) ve çirkinlik(kötü) kavramlarıyla ilişkilendirerek, düşünce sistemlerine ahlaki bir boyut katmak istemiştir.

c- Va'd ve va'ıdbakımından "büyük günah: el-kebîre" problemi:

Büyük günah problemi bir yönüyle "el-menziletü beyne'l-menziletayn,yani iki yer arasında bir yer" ilkesiyle, diğer yönüyle de Va'd ve va'ıdprensibiyle ilişkilidir. Araştırmacılar bu problemin tartışmaya açılmasını, Mür'cie²² ekolünün "iman ile birlikte günahın bir zararı olmadığı gibi küfürle birlikte itaatın de bir yararı yoktur"²³ iddiasını ortaya atmasıyla başladığını ileri sürmektedirler.²⁴

Büyük günah; "dînen kesin haram olup hakkında dünyevî veya uhrevî ceza konulmuş tutum ve davranış" diye tanımlanmaktadır.²⁵ Büyük günahların sayısı hakkında ihtilaf edilmiştir. Hz. Peygamber(s.a.v) bir hadisinde büyük günahları dokuz aded olarak ifade etmiştir.²⁶

Büyük günah işleyen (sahibu'l-kebîre, mürtekibu'l-kebîre) kişinin mümin mi, kafir mi ya da fasık mı olduğu konusunda düşünce ekolleri ihtilaf etmişlerdir. Hariciler büyük günah işleyenleri kafir olarak kabul etmekte ve ahirette ebedi olarak cehennemde kalacaklarını savunmaktadırlar, ancak "Necedat" grubu bu görüşe katılmamaktadır.²⁷

¹⁹ Şehristanî, I, 64.

²⁰ Neşşar, I.436

²¹ Mağribî, s. 258.

²² Mürcie,Hz. Ali ile Muaviye arasındaki olaylar hakkında herhangi bir hüküm vermeyip bunu ahirete, Yüce Allah'ın hükmüne erteleyenler olarak bilinen gruptur. Bkz. Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkadir b. Tahir b. Muhammed, *El-Fark beyne'l-Fırak*, Kahire,1988,s.177

²³ Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, Beyrut, 1990, s.220.

²⁴ Ammara, s .92

²⁵ Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitabu't-Ta'rifat*, Beyrut, 1992, s.235.

²⁶ Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccac, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul,1992, İman, 144.

²⁷ Eş'arî, II, s.168; Bağdadî, s.54.

Mûtezile'ye göre büyük günah işleyen ne mümindir, ne de kafirdir; ancak o bir fasıktır. Zira fasık cezalandırmayı hak edecek bir şey yapmıştır.²⁸ Genel kurala göre insan, ilahî emirlere uyarsa sevabı , yani ödüllendirmeyi hak eder, uymaz ise ikabı yani cezalandırmayı hak eder. Onlara göre Allah Va'd ve va'dinden dönmez. Bundan dolayı da büyük günah işleyen (fasıkın) affedilmesi caiz olmaz, bilakis cehennemde azap görür ve orada ebedi kalır.²⁹

Mûtezile, büyük günah işleyen bağışlanmasının caiz olamayacağı konusunda şu akli delilleri ileri sürmektedir: Büyük günah işleyeni tevbe etmeden affetmek, onu, çirkin işleri işlemeye teşvik etmek olur;³⁰ çünkü mükellef Allah'ın affına güvenmek suretiyle günah işlemeye cesaret bulur. Halbuki onu cezalandırmak, büyük günahları işlemekten alı koyacağı için bu zorunludur, ayrıca bu konudaki af, itaatkâr ile isyankârı aynı seviyeye getirir ki bu da adaletle bağdaşır bir şey değildir.³¹ Kâdı Abdulcebbar'a göre fasık, ya cennete ya da cehenneme girer, çünkü ikisinin arasında da başka bir yer yoktur. Eğer cehenneme girerse bizim dediğimiz gerçekleşmiş olur. Eğer cennete girerse ya işlediği taatın sevabıyla ya da kendisine verilmiş bir lutuf sebebiyle girmiş olur. Sevaptan dolayı girmesi caiz olmaz, çünkü sevabı hak etmeye sevap vermek çirkin(kabih) olur. Bir lutuftan dolayı da cennete girmesi caiz olmaz, çünkü ümmet şunun üzerinde ittifak etmiştir ki, bir mükellef cennete girerse, onun durumunun cennette ki "ölümsüz çocuklar"³² dan farklı olması gerekir. Bu durumda da bizim görüşümüze göre fasıkın cezalandırılması gerekir.³³

Mûtezile bu akli delillerin yanında va'idayetlerini özele (hususla) değil, genele (umuma) hamlederek büyük günah işleyen bağışlanamayacağına dair sem'î deliller de ileri sürmüşlerdir. Kâdı Abdulcebbar'a göre Allah Teâlâ'nın zahirini kasdetmediği ve açıkça maksadını beyan etmediği bir hitapla bize hitap etmesi caiz olmaz. Çünkü böyle bir hitap, bilmece gibi anlaşılmaz ve ima eder gibi bir anlatım olur, bu da Allah hakkında caiz olmayan hususlardan biridir. Oysa ilahî hitap, hiçbir anlatım problemi içermeyip gayet açık ve zahir olmaktadır.³⁴

Mûtezile şu hususta fikir birliği etmiştir: "Facirler(günahkarlar) kuşkusuz cehennemdedir"³⁵; "Kim zerre miktarı hayır işlerse onu görür, kim de zerre miktarda

²⁸ Kâdı Abdulcebbar, s. 648.

²⁹ Kâdı Abdulcebbar,s. 666.

³⁰ Kâdı Abdulcebbar s.650; el-Mağribi, s .265.

³¹ Subhî, Ahmet Mahamut, *Fi İlmi'l-Kelam*, Beyrut, 1985, I, 157.

³² Yazar bu ifade ile "onların etrafındada ölümsüz gençler dolaşır"(Vakıa, 56/17; İnsan, 76/19) ayetlerine atıfta bulunarak cennetteki bu çocukların diğer insanlardan farklı varlıklar olduklarına işaret etmek istemiştir.

³³ Kâdı Abdulcebbar, s 650.

³⁴ Kâdı Abdulcebbar, s. 651.

³⁵ İnfitar, 82/14.

şer işlerse onu görür”³⁶ anlamında ki ayetler gibi Allah katından gelen ve gelişi umumi olan haberlerin, haklarında haber gelmiş olanlardan haramı helal, helalı haram görenlerin oluşturduğu ortak sınıfın tamamını kapsamaması mümkün değildir. Haberin özel olması veya kendisinden istisna yapılmış olması caiz değildir. Haberin bildirimini açıktır, istisna ve özel oluş açık değildir. Haberle birlikte onu tahsis edecek veya aklen tahsisini gerektirecek bir durum olmadıkça, umumi olarak gelmiş bir haberin özel bir haber olması caiz değildir. Yine haberin özel olması ve özel oluşunun haberden sonra gelmesi de caiz değildir.³⁷

Mütezilenin ortaya koyduğu bu kurallara göre, bir ayeti tahsis edecek bir durum olmadıkça, umumî olan anlamını hususa çevirmek gereksiz olur ve istisna da yapılmaz. Va’id hakkında gelen haberler, umumî lafızlarla gelmiştir, herhangi bir tahsis edici de gelmemiş ve istisna da yapılmamıştır. Bundan dolayı da büyük günah işleyenin va’idayetlerinden istisnası da caiz olmaz.³⁸

Kâdı Abdulcebbar va’id hakkında gelmiş ayetlerden birçoğunu kaydetmiş ve onların umum ifade ettiklerini söylemiştir. Örnek olarak şunu kaydedelim: “*Her kim Allah’a ve Resulüne isyan edip hududunu aşarsa, Allah, onu da içinde sonsuza kadar kalacağı bir ateşe sokar. Ona rezil edici bir azap vardır*”.³⁹ Yine o şunları söyler: Allah Teâlâ asilere ateşe azabedebileceğini ve orada ebedi olarak kalacaklarını bu ayette haber vermiştir. Asî kelimesi, fasık ve kafiri birlikte kapsamaktadır ve ikisine de hamletmek gerekir. Çünkü Allah diğerini değil de sadece onlardan birini kasdetmiş olsaydı, elbette ki onu açıkça beyan ederdi; beyan etmediğine göre ayet bizim dediğimize delalet etmektedir. Allah bu ayette fasıkı değil de kafiri kasdetmiş olsaydı “hududunu aşanlar” ifadesiyle yalnızca kafir kasdedilmiş olurdu ve bu durumda fasık Allah’ın hududunu aşmamış olurdu.⁴⁰

d-Va’d ve Va’id’in Şefaatile ilgisi:

Va’d ve va’idilkesinin ilgili olduğu konulardan birisi de “şefaate” konusudur. Şefaate “birinin önüne düşüp işini görmek; birinin bağışlanması için af dilemek” anlamına gelir. Terim olarak “günahkar müminin affedilmesi, günahı olmayanların ise derecelerinin yükseltilmesi için izin verilen kimselerin Allah nezdinde aracılık yapması” diye tanımlanabilir.⁴¹

³⁶ Zilzal, 99/7-8

³⁷ Eş’arî, I, 336.

³⁸ Mağribî, s. 266.

³⁹ Nisâ, 4/14.

⁴⁰ Kâdı Abdulcebbar, s. 657.

⁴¹ Topaloğlu, B-Ç. İlyas, s. 287

Kur'an'a göre şefaata ahirete ait bir işlem olup, Allah'ın veya O'nun izin verdiği⁴² kimselerin yapacağı bir tasarruftur. Hz. Peygamber de bir hadisinde ümmetinden günah işleyenlere şefaata edeceğini⁴³, şirke düşenlerin şefaatten istifade edemeyeceğini⁴⁴ haber vermiştir.⁴⁵

Mütezile tevbe etmeden ölen ve büyük günah işlemiş olanlara (fasıklara) şefaata edilmesini, ilahî adalet anlayışlarına aykırı buldukları için reddetmektedirler. Onlara göre ödülü (sevab) hak etmeyen birine ödül (sevab) vermek çirkindir⁴⁶. Buna göre tevbe etmeden ölen büyük günah sahipleri de şefaata ile cehennemde ebedi kalmaktan kurtulamazlar. İnsanı ancak günahlarından samimi bir tevbe kurtarır⁴⁷.

Mütezile "Öyle bir günden sakının ki, o günde kimse kimseden yana bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, kimseye şefaata fayda veremez, onlara hiçbir yardım da gelmez"⁴⁸, "Zalimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefaataçısı vardır"⁴⁹ gibi ayetleri ve benzerlerini⁵⁰ iddialarına delil getirmektedirler. Kâdı Abdulcebbar Hz. Peygamberin "Şefaatom ümmetinden büyük günah işleyenler içindir"⁵¹ hadisi hakkında "öncelikle bu hadisin sıhhati sabit değildir; şayet sahih olsa bile, Hz. Peygamber'den âhad tarık ile nakledilmiştir. Bundan dolayı onu delil olarak kullanmak doğru değildir. Sonra bu haber, Hz. Peygamber'den rivayet edilmiş olan: "Koğuculuk eden, devamlı şarap içen ve engel çıkaran cennete giremez"⁵² şeklindeki hadis ve "Herhangi bir kimse kendisini bir demir parçası ile öldürürse, kıyamet gününde o demir parçası elinde karnına vurarak ebedi ve daimi surette cehennemde azab olunacaktır"⁵³ hadisine aykırıdır"⁵⁴ demektedir.

Mütezile, büyük günah işleyip tevbe etmeden ölenlere Hz. Peygamber'in şefaatinin reddetmekle birlikte, O'nun şefaati sayesinde cennette mü'minlerin derece ve

⁴² Enbiya, 21/28

⁴³ Ebu Davud, Süleyman b.Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, İstanbul,1992, Sünnet, 21; Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *Sünen*, İstanbul,1992, Kıyamet, 11.

⁴⁴ Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul,1992, Tevhid, 19.

⁴⁵ Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdı Abdulcebbar*, İstanbul, 2002, s.339

⁴⁶ Kâdı Abdulcebbar, s. 689

⁴⁷ Suphi, I, 158

⁴⁸ Bakara, 2/123

⁴⁹ Mü'min, 40/18

⁵⁰ Zuhuf, 43/86; Rum, 30/13; Bakara, 2/48

⁵¹ Ebu Davud, Sünnet, 21; Tirmizi, kıyamet, 11; İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, İstanbul,1992, zühhd, 37

⁵² Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccac, el-Camiu's-Sahih, İstanbul,1992, İman, 168

⁵³ Buharî, Cenaiz, 83; Müslim, İman, 175-177; Tirmizî, İman, 16

⁵⁴ Kâdı Abdulcebbar, s. 690,691

makamlarının yükseleceğini kabul etmektedir⁵⁵. Onlara göre şefaata adaletle bağdaşmayan bir aracılık, Va'd ve vaide aykırı bir işlemdir. Bundan dolayı hiçkimse ahirette Allah katında bir başkasına şefaata etme imkânına sahip olmayacaktır.

4-Ehl-i Sünnet'in Va'd ve Va'id Konusuna Bakışı

Ehl-i Sünnet Kelamcılarında birçoğu Va'd ve va'id konusunu bağımsız bir ilke olarak ele almak yerine "el-Esmâ ve'l-Ahkam" bölümü içinde tartışmayı tercih etmişlerdir. Onlar, Va'd ve va'id konusunda daha çok Mûtezile'nin tezlerini eleştirip onlara cevap vermek suretiyle kendi düşüncelerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Biz onların görüşlerini tıpkı Mûtezile'nin görüşlerini aktardığımız gibi ilahî adalet, hüsün ve kubuh, büyük günah işleyeninin durumu ve şefaata başlıkları altında ortaya koymaya çalışacağız .

a- Ehl-i Sünnet Kelamcılarının adalet anlayışları:

Ehl-i Sünnet Kelamcıları da adaletin " bir şeyi yerli yerine koymak"⁵⁶ olduğu anlamından hareket ederek Allah'ın adaletini izaha çalışmaktadırlar. Onlara göre Allah'ın fiillerinde adil olması demek, O'nun mülkünde (egemenlik alanında) ve milkinde (varlık âleminde) istediğini yaparak , ilim ve meşîetiyle hükmederek tasarrufta bulunmasıdır⁵⁷. Zulüm ise bunun zıddıdır, yani Allah'ın, hükmederken haksızlık (cevr) etmesi, tasarrufta bulunurken zulmetmesi düşünülemez.⁵⁸ Eğer O nimet verirse; bu O'nun fazl ve ihsanıdır, eğer azap ederse, bu da O'nun adaletidir. Zaten zulüm başkasının sahip olduğu alanda haksız olarak tasarrufta tır⁵⁹. Hatırlanacağı üzere Mûtezile adaleti tanımlarken "hikmet ve maslahata uygun" şartını ileri sürmektedir. Ehl-i Kible Allah Teâlâ'nın adalet ve hikmetle vasıflandığı, bunların karşıtı olan zulüm ve hikmetsizlikten (sefehten) münezzehe olduğu noktasında ittifak etmekle beraber hangi şeyin adalet veya zulüm, hikmet veya sefeh olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Mûtezile "hikmet, failine veya başkasına yarar sağlayan şeydir, sefeh ise bunun zıddıdır" derken, Eş'ariler "hikmet failinin maksat ve iradesine uygun olarak meydana gelen fiildir, sefeh ise bunun zıddıdır" şeklinde tarif etmişlerdir. İmam Maturîdî ve ona tabi olanlar ise şöyle tanımlamışlardır: "Hikmet neticesi iyi ve güzel olan (övgüye layık olan) şeydir, sefeh ise, bunun zıddıdır."⁶⁰

⁵⁵ Eş'arî, II, 166.

⁵⁶ Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitabu't-Tevhid*, Ankara, 2003, s. 152; Şehristanî, I, 63

⁵⁷ Maturîdî, s. 346; Şehristanî, I, 62

⁵⁸ Şehristanî, I, 63.

⁵⁹ Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Salim Seyfuddin, *Ebkâru'l-Efkar*, Kahire, 2004, IV, 166,351.

⁶⁰ Sabunî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr, *el-Bidâye fi Usûlu'd-Din*, Dimaşk, 1979, s.61-62

Eş'ari kelamcıları, Yüce Yaratıcı'nın hakîm (hikmet sahibi) olduğunu reddetmezler. Onlara göre bu, O'nun sağlam ve sanatkarâne iş yapması, kendi ilim ve iradesine uygun olarak yaratması ile ortaya çıkar. Bu da O'nun fiillerinde bir amacının ve maksadının olduğu anlamına gelmez. Çünkü O, fayda ve amaçtan münezzehtir⁶¹.

Mütezile'nin Va'd ve va'îdkavramlarını tanımlarken, Allah'ın kendi emirlerine itaat edenleri ödüllendirmesinin, isyankârları da cezalandırmasının kendisine vacip olduğu ve bunun da O'nun adaletinin bir gereği olduğu kaydedilmişti. Eş'arîler ve Maturîler'e göre ilahî emirlere itaat eden kişiye sevap vermek mutlak bir hak olmadığı gibi isyankârlara da verilecek ceza mutlak bir ceza değildir, ödüllendirmek ise Allah tarafından bir fazl ve lütuftur. Cezalandırmak ise Allah'a vacip değildir. O'ndan meydana gelecek her şey adalettir. Allah'ın ödül olarak Va'dettiği, ceza olarak tehditte bulunduğu şeyler, O'nun hak sözü ve doğru Va'didir. Bütün bunlar Allah'a vacip değildir⁶². Allah'a hiçbir şey lazım gelmediği gibi O'na hiçbir şey de zorunlu değildir. O dilediğine acı çektirir ve yine dilediğine sevap vermeksizin sıkıntılarla imtihan eder⁶³. Çünkü O yaratma ve emretme hakkına sahiptir. Her hak ve tasarruf sahibinin elinin altındaki şeye malik olduğu oranda dilediğini yapması tabii hakkıdır⁶⁴. Allah'ın kendi mülkündeki tasarrufunda zulmetmesi asla düşünülemez. Zira zulüm başkasının mülkünde, izinsiz olarak tasarrufta bulunmaktan ibarettir. Halbuki O'nun mülkünde ortağı yoktur ki mülkündeki tasarrufunda zulüm olsun⁶⁵. Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah kendisini "Malikü'l-mülk" olarak vasıflandırmıştır⁶⁶. O'nun Malikü'l-mülk olması, aynı zamanda O'nun mutlak bir irade ve kudrete sahip olması demektir⁶⁷.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Ehl-i Sünnet Kelamcıları Allah'ın irade, kudret ve adaletine özel bir vurgu yapmaktadırlar.

Eş'arîler'e göre ilahî adalet, irade ve kudret sıfatlarına tabidir⁶⁸. Onlara göre irade, öyle bir sıfattır ki iki eşit olandan birini tahsis ve tercih etmektir⁶⁹. Maturîler'e göre ilahî irade, Allah'ın yenilgi ve baskı altında tutulmaması, fiilini plan-

⁶¹ Amidî, *Ğayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, Beyrut, 2004, s.202.

⁶² Cüveynî, *İmamu'l-Harameyn Ebu'l-Meâli Abdulmelik, Kitabü'l-İrşad ilâ Kavâti'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikad*, Beyrut, 1992, s. 321

⁶³ Pezdevî, Ebu Yüsr Muhammed, *Usulu'd-Din*, Kahire, 2003, s.130

⁶⁴ Maturidî, s. 346

⁶⁵ Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Kavaidu'l-Akaid*, Beyrut, 1985, s.204

⁶⁶ Al-i İmran 3/26

⁶⁷ Subhî, Ahmed Mahmut, *el-Felsefetu'l-Ahlakiyye fi'l-Fikri'l-İslamiyye*, Beyrut, 1992, s.47

⁶⁸ Subhî, s. 47

⁶⁹ Taftazanî, Saduddin Mes'ud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l Makasid*, Beyrut, 1989, IV, 274

layıp irade ettiği şekilde vücut bulmasıdır⁷⁰. Kur'an-ı Kerim'de : “*Rabbin şüphesiz her dilediğini yapandır*”⁷¹ ve : “*Sen mülkü dilediğine verirsin*”⁷² şeklinde buyurulmaktadır. Bunlara benzer daha birçok ayet bulunmaktadır⁷³. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet bilginleri, Allah'ın kudret sıfatı üzerinde de özenle durmaktadırlar. Onlara göre âlemin yaratıcısı kudret sahibidir. Çünkü âlem, muhkem, tertipli, düzenli ve sapa sağlam bir şekilde yaratılmıştır, ayrıca akli hayrete bırakacak varlıkları ve mucize sayılacak türleri de içermektedir. Bu da kudrete işaret eder. Hikmetli her fiil, kudret sahibi bir failden meydana gelir. Bu âlem hikmetli bir fiilin sonucu olduğuna göre, kudret sahibi bir fail tarafından meydana getirilmiştir⁷⁴.

Mütezile'ye göre itaat edene sevap vermek, isyan edene de azap etmek Allah'ın üzerine vaciptir. Halbu ki Ehl-i Sünnet Allah'a hiçbir şeyin vacip olamayacağını savunmaktadırlar. Gazzalî (ö.505/1111) vacibi şöyle tanımlamaktadır: “Vacip yerine getirmeyip terkedene, ya şimdi, ya da daha sonra zararı dokunan şeydir. Aksi ise muhal olur. Halbuki Allah hakkında zarar muhaldir.”⁷⁵ Yüce Allah bir şeyi yapmaya veya terk etmeye zorlanmaktan, yerilmekten (zemmedilmekten) ve ya, yarar sağlamaktan münezzehtir⁷⁶. Bu duruma göre O'na bir şeyi vacip kılmak ilahî iradeyi sınırlandırmak olur. Bundan dolayı Ehl-i sünnet alimleri herhangi bir şeyi Allah'a vacip kılmaktan şiddetle kaçınmışlardır. Mütezile itaatkârın alacağı sevabı, isyankârın da alacağı cezayı “hak ediş” olarak görür⁷⁷. Buna karşılık Ehl-i Sünnet, bunu bir “hak ediş” olarak değil, Allah'ın bir fazlı ve lütfu olarak görmekte-dirler⁷⁸. Eş'arî kelamcılarında Taftazanî (ö. 793/1391), kul tarafından bir hak ediş olmadan, Allah'ın da kendisine vacip kılmadan ceza vermesinin adalet olduğunu, itaatkârlara da sevap vermesinin fazl ve keremi olduğunu belirttikten sonra, selefın farz ve nafileleri işlemenin sevap vermek için, farzları terk edip haramları işlemenin de cezalandırmak için ancak bir sebep teşkil ettikleri üzerinde birleřtiklerini⁷⁹ kaydetmektedir. Sevap ve cezanın böyle bir sebeple ilişkilendirilmesi, Allah'ın belirlediği bir şarttır. O, bu şartı koymamış olsaydı, günahları olmadan kullarına azap etmesi, ilahî

⁷⁰ Maturidî, s. 468

⁷¹ Hûd, 11/107; Bürûc, 85/16

⁷² Al-i İmran, 3/26

⁷³ Enbiya, 21/23; Ra'd, 13/41; Bakara, 2/105; Yusuf, 12/56.

⁷⁴ Gazzalî, el-İktisad fi'l-İtikad, Beyrut, 1983, s.53; Maturidî, s. 36.

⁷⁵ Gazzalî, s. 110

⁷⁶ Âmidî, *Ebkaru'l-Efkar fi Usûlu'd-Din*, Kahire,2004,II,165

⁷⁷ Kâdı Abdulcebbar, s. 612

⁷⁸ Subhî, s. 95

⁷⁹ Taftazanî, V, 127

adalet açısından mümkün olurdu⁸⁰. Bir insanın ibadetleri, kısa bir süre içinde Allah'ın kendisine verdiği nimetler ile karşılaştırılmış olsa, elbette ki Allah'ın nimetleri, kulun ibadetlerinden daha fazla ve daha çok olurdu. Bundan dolayı, Yüce Allah en çok ibadet edilmeyi hak etmektedir ve kulları üzerine de kendi tarafından nimetler yağmaktadır. İnsan bunları saymaya kalkışsa, sayamaz⁸¹.

Ehl-i Sünnet ilahî adalet konusunda Allah'a vaciplik isnat edilemeyeceğini ve O'nun hiçbir şeye mecbur olmadığını, mülkün yeğane sahibi olduğu için mülkünde yaptığı tasarruflarından dolayı O'na zulüm nisbet edilemeyeceğini, aksi takdirde irade ve kudret sıfatlarının sınırlanmış olacağını, itaatkâra sevap, isyankâra da ceza vermek zorunda olmadığını savunmaktadırlar.

b- Ehl-i Sünnet'in Hüsün ve Kubuh anlayışları:

Va'd ve va'id meselesi aynı zamanda hüsün ve kubuh meselesi ile de alakalıdır. Çünkü fiillerin sevap ve ikabı gerektirmelerine bağlı olarak medhe (övgüye) ve zemme (yergiye) layık olurlar. Medih ve zem Allah katında sevap veya cezası olan veya olmayan diye iki kısma ayrılır. Allah tarafından sevap ve cezası belirlenmiş olanlar da bir itaat veya masiyet karşılığı olan medih ve zemlerdir⁸². Buna göre medhe konu olan fiil hüsün (güzel), zemme konu olan fiil ise kubuh (çirkin)dir.

Eş'ariler'e göre hüsün ve kubuh ile bazen mizaca uygunluk ve aykırılık veya bir nesnenin olgun ve eksik olan niteliği kastedilir Bu mana da her ikisi de aklîdir. Bu konuda onlar, Mûtezile ile aynı görüştedirler. Bazende bunlardan bir işin sevabı ve ikabı, övülmeyi ve yerilmeyi gerektirmiş olması kastedilir. Bu manada olması ise şer'îdir. Bu konuda da onlar Mûtezile'den ayrı düşünmektedirler⁸³.

Eş'ariler hüsnü: şeriatta faili hakkında övgü bulunan; kubhu da: faili hakkında yergi bulunan şey olarak tanımlamaktadırlar⁸⁴. Onlara göre hüsün ve kubuh, fiilin zatî vasfı olmayıp, izafî durumudur. Onlar da şahısların değişmesiyle değişirler, hatta bazen şartların değişmesiyle bile aynı şahsa göre değişebilir. Öyle fiil vardır ki bir şahıs bir yönden onu uygun bulur, başka bir yönden karşı çıkar. Bu duruma göre o fiil bir yönden güzel, bir yönden de çirkin olabilir. Bu da gösteriyor ki hüsün ve kubuh zatî bir durum değil, izafî bir durumdur⁸⁵.

⁸⁰ Beydavî, Kâdı Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, İstanbul, tsz., I, 387

⁸¹ Cüveynî, s. 322

⁸² Çelebi, s. 326

⁸³ Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Muhassalu Efkarı'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirîn*, Kahire, tsz.s.202

⁸⁴ Şehristanî, *Nihayetü'l-Ikdam fî İlmi'l-Kelam*, Beyrut, 2004, s.208; Âmidî, *Gayetü'l-Meram fî İlmi'l-Kelam*, Beyrut, 2004, s. 204

⁸⁵ Cüveynî, s. 228; Şehristanî, *Nihaye*, s.208; Mağribî, s. 326.

Eş'ariler, hüsün ve kubuhun akli olmayıp şeri olduğu görüşünü savunurlar. Onlara göre akıl, bir şeyin güzel veya çirkin olduğuna hükmetme kapasitesine sahip değildir.

Maturidîlere gelince; Ebu Mansur el-Maturîdî (ö. 333/944) Allah'ın canlılar içinde insan türünü kendisini tanımakla mümtaz kıldığını ve bir de onun aklında her güzel (hasen) olanı güzel telakki etme ve her çirkinini çirkin görme yeteneği verdiğini ifade etmektedir⁸⁶.

Maturidîlere göre akıl fiillerin güzel veya çirkin oluşunu anlayacak durumdadır. Akıl, kemal ve noksanlık anlamında güzel ve çirkinini anlayabilir. Tıpkı ilmin ve adaletin güzel, cehalet ve zulmün çirkin olduğuna şeriat gelmeden de anlayabileceği gibi⁸⁷. Maturidîler hüsün ve kubuhun akılla anlaşılabilir oldukları için hüsün, emrin medlûlü; kubuh da nehyin medlûlüdür derler. Yani Allah'ın bir şeyi emretmesi o şeyin güzelliğine, yasaklaması da çirkinliğine delâlet ettiği görüşündedirler⁸⁸.

Maturidîler aklın, bazı şeylerin güzelliğini bazı şeylerin de çirkinliğini vahiy gelmeden anlayabilir. Faydalı olan doğru sözün güzelliğini bilmek gibi... Bazı şeylerin güzelliğini de tefekkür neticesinde anlar. Bir mazlumun bir zalimden kurtarmak için söylenmesi gereken bir yalanın güzelliği gibi. Akıl bazı şeyleri de anlayamaz. İbadetlerin yapılış biçimlerini ve adetlerini şeriat olmadan anlayamaz⁸⁹. Bu konuda hüsün, akla ilk gelen vücub (farz) gibi medih (övgü) ve sevapla (ödülle) ilgili bir anlamı vardır. Çünkü vücub ve haramlığın, Yaratıcı katında medih ve sevabı, zem ve ikabı hak etmekle ilgili bir konumu vardır ki bu akılla bilinir. Ama bunun keyfiyetini yani sevabın cennet, ikabın da cehennem ile ilgili olduğuna bilmek ancak şeriat ile sabit olur⁹⁰.

Maturidîler'in hüsün ve kubuh konusunda ne Mûtezile gibi şeriati geri plana bırakıp akli öne çıkarma, ne de Eş'ariler gibi şeriati öne çıkarıp akli görmemezlikten gelme gibi bir tutum sergilememektedirler. Onlar bu iki tutum arasında bir anlayış geliştirip insana gereken ahlakî sorumluluğu vererek bir orta yol tuttıkları görülmektedir.

c- Ehl-i Sünnet'in el-Kebîre ile ilgili görüşleri:

Mûtezile'nin daha önce "büyük günah" işleyen birinin ne mü'min ne de kafir olduğuna,

⁸⁶ Maturidî, s. 157

⁸⁷ Kemal b. Ebî Şerif, *Kitabu'l-Müsamere bi-Şerhi'l-Müsayere* (tıpkı basım), İstanbul, 1979, s. 151

⁸⁸ Beyazî, Kemalüddin Ahmed b. Hasan, *İşârâtü'l-Meram min İbarâti'l-İmam*, İstanbul, 1949, s.75-76.

⁸⁹ Beyazî, s. 76; Kemal b. Ebî Şerif, s. 153

⁹⁰ Beyazî, s. 76

ancak “ikisinin arasında bir yer” de bulunduğu ve fasık adını aldığı, eğer tevbe etmeden ölürse yerinin ebedi cehennem olacağı kanaatini taşıdıkları kaydedilmişti. Haricîlerin, bir kişinin, değil büyük günah, küçük bir günahı dahi işlese kafir olacağı, tevbe etmeden ölürse ebedi cehennemde kalacağı görüşünde oldukları, Mürcie’nin ise hiçbir günahın imana zarar vermeyeceği ve sahibinin de asla kafir sayılmayacağı⁹¹ düşüncesini taşıdıkları bilinmektedir.

Ehl-i Sünnet kelimcilerinden Eş’arîler ile Maturidîler’in bu konuda aynı düşünceleri paylaştıkları görülmektedir. Aslında itikadî mezheplerin bu konuda ki ihtilafları, “İman” kavramının “amel” ile ilişkisinin olup olmadığından kaynaklanmaktadır. Mûtezile ve Haricîler’e göre amel imanın bir parçasıdır. Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre de iman kalbin tasdikinden ibaret olup, amel imanın olmazsa olmaz bir unsuru değildir⁹². Selef âlimleri büyük günah işleyen kişinin iman sahibi ve mü’minler topluluğu içinde sayılacağı, nikah ve mirasta mü’minlere uygulanan ahkâmın ona da uygulanacağı, ölünce de müslüman mezarlığına defnedileceği üzerinde ittifak oluşturmuşlardır⁹³.

Büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kişinin, ebedi cehennemde mi kalacak, yoksa bir şefaatinin şefaatiyle ve ya doğrudan Allah’ın affıyla mı çıkabilecek? Bu konuda Mûtezile ve Haricîler, böyle birinin ebedi cehennemde kalacağını, ilahî af veya şefaatiyle çıkamayacağını savunmaktadırlar. Mürcie ise, böyle birinin işlediği günahıtan dolayı, ne bu dünyada ne de ahirette azaba uğramayacağını söylemektedirler⁹⁴.

Ehl-i Sünnet’e göre, Ahiret’te günahından dolayı günahkar bir mü’minin cezalandırılması caizdir. Mü’minlerden tevbe etmeden ölen büyük günah işlemiş bir kişinin cezalandırılması veya affedilmesi kesin değildir. Eğer Allah dilerse onu affeder, dilerse cezalandırır, ama ebedî olarak cehennemde kalmaz⁹⁵.

Ehl-i Sünnet’e mensup kelimciler büyük günah işlemiş mü’minlerin affedilmelerinin cevazına dair aklî ve sem’î deliller getirmişlerdir. Akıl sahipleri arasında cezayı hak etmiş kişilerin affedilip bağışlanmalarından övgüyle söz edilmiş; asalet ve yükseklik göstergesi, kemal ve övgü vasfı olarak değerlendirilmiştir⁹⁶. Kur’an-ı Kerim’de Cenab-ı Hak, kendisinin çok bağışlayıcı ve merhamet sahibi olduğunu bir çok ayette tekrarlamıştır. Ayrıca şu ayette: “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla

⁹¹ Neseî, Ebu’l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu’l-Edille fî Usûli’d-Din*, (Tahkik Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün) Ankara, 2003, II, 368; Taftazanî, V, 131-132

⁹² Cüveynî, s. 333; Âmidî, *Ebkaru’l-Efkar*, V,31; Sabunî, s. 87

⁹³ Âmidî, *Ebkâr*, V, 28; Sabunî, s. 80-81.

⁹⁴ Taftazanî, V, 131-132; Neseî, s. 368; Âmidî, *Ebkâr* IV, 360.

⁹⁵ Ebu Hanîfe, Numan b. Sabit, *el-Fıkhü’l-Ekber*(Aliyu’l-Karî Şerhiyle birlikte), Beyrut, 1995, s. 325; Taftazanî, V, 131-132; Neseî, s. 368; Sabunî, s. 80

⁹⁶ Âmidî, *Ebkâr*, IV, 264

*bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar*⁹⁷ diye buyurulmaktadır. Bu ayet bağışlanamayacak olan şirk günahı ile onun dışında kalan ve bağışlanabilecek olan günahı birbirinden ayırmaktadır. Bağışlamayla ilgili olarak İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 479/1086), gâibi (görünmeyeni) şahide (görülene) kıyas ederek şöyle bir örnek vermektedir: Hukukunu gözetip bütün gayretiyle yüz yıl veya daha fazla birine hizmet etmiş bir kişi, ömründe bir defa bir kusur işlese, bir hatası yüzünden onun bütün iyiliklerini silip atmak doğru ve güzel olmaz⁹⁸. Yine ilahî bağışla ilgili olarak şöyle bir mukayese yapılmaktadır: İman nihayeti ve bitimi olmayan bir tasdik (onaylama), küfür de nihayeti ve bitimi olmayan bir tekzip-tir(yalanlamadır). Birinin karşılığı ebedi cennet, diğerinin karşılığı da ebedi cehennemdir. Bundan dolayı küfrün dışında kalan günahların bağışlanması imkan dahilindedir⁹⁹. Maturidîler'e göre, kişiyi büyük günah işlemeye sevkeden faktörler, aşağı arzuların baskısı, gaflet, şiddetli öfke, tarafgirlik yahut da tevbe edip bağışlanacağı umududur. Ancak bunların yanında işlediği günahı helal saymamak, emir ve yasağı koyan O yüce Zat'a karşı saygısızlık etmemek, bağışlanmanın vazgeçilmez şartıdır¹⁰⁰.

Mütezile'nin, tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin bağışlanamayacağına dair delillerinden biri de, va'îdile ilgili ayetleri umuma hamletmeleridir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise bu ayetlerin umuma değil sadece kafirler veya büyük günahı helal sayanlar hakkında varid olduğunu söylemektedirler. Mütezile'nin delil olarak ileri sürdüğü: "*Kim kasden bir mü'mini öldürürse, cezası, içinde ebedi olarak kalacağı cehennemdir*"¹⁰¹ ayetini, Ehl-i Sünnet, İbn-i Abbas'ın "mü'mini öldürmeyi helal sayarak öldürürse yeri ebedi cehennemdir" mealindeki ayetle ilgili yorumunu delil olarak almaktadırlar. Ayette geçen "kasıt" fiili, hakikatte ancak helal sayan kişiden sadır olur. Ama adam öldürmenin büyük günahlardan biri olduğuna inanan kişiyi, aşağılık arzuları cesaretlendirebilir; ama itikâdı da onu engeller, böyle bir iş ancak ürkererek ve korkarak girişir¹⁰². Ayrıca Kur'an'da va'îdile ilgili ayetlerde "hulûd: ebedilik" kelimesinin birlikte zikredilmesi, onun büyük günahı helal kılanlar hakkında olduğuna işaret eder. Çünkü onlar bunu helal kabul etmekle küfre girmiş olurlar ve gerçekten de küfürlerinden dolayı tehdit edilmişlerdir¹⁰³.

⁹⁷ Nisa, 4/48

⁹⁸ Cüveynî, s. 325

⁹⁹ Maturidî, s. 156; Sabunî, s. 81

¹⁰⁰ Maturidî, s. 257; Neseffî, II, 372; Sabunî, s. 81

¹⁰¹ Nisa, 4/93

¹⁰² Cüveynî, s. 326

¹⁰³ Neseffî, II, s.377

Ehl-i Sünnet kelimcileri, Mûtezile'nin "vad" ile ilgili ayetlerin husus ifade ettikleri, "vaîd" ile ilgili ayetlerin de umum ifade ettikleri fikrine karşı çıkararak "vaîd" ayetlerinin karşılığının "Va'd" ayetleri olduğunu, Kur'an'ın da bir kısmının diğer kısmıyla çelişmesinin mümkün olamayacağını ve bu konuda birçok ayeti karşılaştırarak düşüncelerini kanıtlamaya çalışmışlardır¹⁰⁴.

Mûtezile ve yandaşlarının günahkâr bir mü'mini kafirle eş tutup onun cehennemde ebedi kalacağını savunmaları, "kötülüğe denk ceza"¹⁰⁵ prensibine aykırıdır. Tevbe etmeden ölen kebîre sahiplerinin ebedi olarak cehennemde kalacaklarını savunanlar, Allah'ın rahmetini daraltmakta ve bu rahmetin içine girebilecek hiçbir suç bırakmamaktadırlar. Bundan dolayı onlar en büyük günahı işlemektedirler¹⁰⁶. Halbuki Allah'ın rahmetini daraltmaya veya kısıtlamaya kimsenin hakkı olmaması gerekir.

d- Ehl-i Sünnet'e göre Va'd ve Va'îdaısından şefaati:

Mûtezile ve Hariciler tevbe etmeden ölen büyük günah işleyenlere, ilahî adalet anlayışlarına uymadığı için şefaati reddetmektedirler. Ehl-i Sünnet kelimcileri, büyük günah işleyenlerin, Allah'ın vasıta olmaksızın affetmesinin mümkün olduğu gibi peygamberlerin ve hayırlı kulların şefaati ile affetmesinin de mümkün olduğu görüşündedirler¹⁰⁷. Cüveynî, akıl sahibi insanların, bir kralın yanında, kendisine bağlı seçkin insanların, cezalandırılmayı hak etmiş bir suçlu hakkında şefaati olmalarını çirkin bulamayacaklarını, bunu ancak ısrarcı bir inatçının kabul etmeyeceğini ifade etmektedir¹⁰⁸.

Ehl-i Sünnet alimleri, Mûtezile'nin şefaati reddetmek için delil olarak ileri sürdüğü ayetleri incelemişlerdir. Biz örnek olarak birkaç ayeti verelim: "Öyle bir günden sakının ki, o günde kimse kimseden yana bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaati fayda vermez, onlara hiçbir yardım da gelmez"¹⁰⁹. "O gün zalimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefaatiçileri vardır."¹¹⁰. "Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve şefaatin olmayacağı o gün gelmeden önce, size verdiğimiz azıklardan hayır yapın. Gerçekleri inkar edenler elbette zalimlerdir"¹¹¹. Ehl-i Sünnet'e göre bu ayetler öncelikle umum ifade etmekte, özel olarak da zalimlerin kafirler olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca onlara yardım edilmemesi,

¹⁰⁴ Bakıllanî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitabu Temhidi'l-Evail ve Telhîsî'd-Delail*, Beyrut, 1993, s.404-414; Maturidî, s. 549; Neseî, II, 377

¹⁰⁵ En'am, 6/160; Yunus, 10/27; Kasas, 28/84; Şûrâ, 42/40

¹⁰⁶ Polater, s. 111-112

¹⁰⁷ Neseî, II, 397; Sabunî, s. 83; Taftazanî, V, 157; Bakıllanî, s. 415-416

¹⁰⁸ Cüveynî, s. 330

¹⁰⁹ Bakara, 2/123

¹¹⁰ Mü'min, 40/18

¹¹¹ Bakara, 2/254

şefaatin inkarını gerektirmez¹¹². Bu ayetler kafire yöneliktir Çünkü adaleti olmayan mutlak zalimdir, ama iman ve salih ameli olan mümine gelince; o mutlak olarak zalim diye isimlendirilemez¹¹³. Bir başka ayette de: “*Artık şefaata edicilerin hiçbir şefaati onlara fayda sağlamayacaktır*”¹¹⁴ diye buyurulmaktadır. Eğer şefaata mü’minlere de fayda vermeyecek olsaydı, özellikle kafirleri zikretmenin bir anlamı kalmazdı¹¹⁵.

Ehl-i sünnet kelimacıları “*Onlar (melekler) Allah’ın razı olduklarından başkasına şefaata etmezler*”¹¹⁶ ayeti ile Arşı taşıyan meleklerin, mü’minlerin bağışlanması için yaptıkları şu duayı delil getirmektedirler: “Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tevbe eden ve senin yolunda gidenleri bağışla.”¹¹⁷ Birinci ayete göre, meleklerin şefaatine nail olacak kişiler, Allah’ın rızasına mazhar olan kişilerdir. Çünkü imanı, ibadetleri ve Allah katında makbul sayılan iyilikleri olan kişi, Allah’ın razı olduğu kiřidir¹¹⁸. İkinci ayette de sözü edilen vasıflara sahip kişilere meleklerin dua edeceği ve onlardan sadır olacak hata ve günahlardan dolayı onlara şefaata edileceği ifade edilmektedir.¹¹⁹

Mütezile: “*şefaatom ümmetimden büyük günah işleyenlere olacaktır*” şeklindeki hadisi ve benzerlerini sahih bulmamakta veya ahad tarık ile rivayet edildiği için delil kabul etmemektedir. Buna karşılık Ehl-i Sünnet kelimacıları yukarıda kaydedilen hadisin meşhur hadis statüsünde bulunduğunu, hatta manen mütevatir derecesine erişebileceğini ifade ederek, şefaata konusunda delil getirmişlerdir¹²⁰.

Mütezile daha öncede zikredildiği gibi “bazı haramları bırakmayıp devam ettirenlerin cennete giremeyeceklerini, intihar eden kişinin intihar ettiği şekilde ebedi olarak azab edileceğini” bildiren hadislerle, hadislerinin çeliştiğini şefaata savunmaktadır. Ehl-i Sünnet ise hadisler arasında bir çelişkinin bulunmadığını ifade etmektedirler. Ayrıca hadislerde “cennete giremeyecekler” ve “ebedi olarak cehennem azabı görecekler” şeklinde bahsedilmesi, onların bu işi helal sayarak yapmalarından dolayı ebedi cehennemde kalacaklardır, şeklinde yorumlamışlardır¹²¹.

¹¹² Taftazanî, a.g.e., V, 160

¹¹³ Neseфі, II, 399

¹¹⁴ Müdessir, 74/48

¹¹⁵ Neseфі, II, 398; Sabunî, s. 83

¹¹⁶ Enbiya, 21/28

¹¹⁷ Mü’min, 40/ 7

¹¹⁸ Maturidî, s. 588 ; Neseфі, II, 399

¹¹⁹ Maturidî, s. 589

¹²⁰ Bakıllanî, a.g.e., s.419; Sabunî, a.g.e., s.83; Taftazanî, V, 158

¹²¹ Bakıllanî, a.g.e., s.421; Neseфі, a.g.e., II, 398

5-Va'd ve Va'îdAçısından Mükellef Olmayanlar: Çocuklar ve Hayvanların Durumu

Buraya kadar mükellef olanlardan ilahî emirlere itaat edenlere sevap, itaat etmeyenlere de ikab (ceza) verilmesi hususu tartışıldı. Şimdi ise mükellef olmayan çocuklar ve hayvanlar için Âhirette bir “ivaz: bedel, telafi”nin olup olmadığına kısaca değinilecektir.

İvaz kelimesi bir iş veya nesneye bedel ödemek anlamındaki “avz” kökünden türemiş bir isim olup¹²² Mûtezile kelimeleri tarafından kullanılan bir kavramdır. Genelde dünyada yaşanan üzüntü ve acılara karşılık olarak ahirette bir bedelin ödenmesi diye tanımlanır¹²³.

Mûtezile'ye göre ahiret gününde mükellefler için bir “hak ediş” var ise, çocuklar ve hayvanlar için de ivaz vardır, çünkü çocukların başına gelen musibetler ve elemelerden dolayı onlar için ivazın olması gereklidir. Bazılarına göre, bundan dolayı Allah, çocukların akıllarını olgunlaştıracak ve onları cennette salih kullarına katacaktır. Bu konuda çocuğun bir mü'min veya kafire ait olması eşittir. Çünkü her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Bundan da öte, onlar henüz mükellef olma yaşına ulaşmadıklarından ötürü, onlara hesap sorulmaz¹²⁴. Mûtezile'ye mensup bilginler, “ivaz”ın devamlılığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre o, devamlıdır, çünkü bu Allah'ın bir fazlıdır, diğerlerine göre de devamlı olmayıp kesilecektir. Zira ivazı hak etme, uğranılan zarar miktarınca olur. İvaz sunulduktan sonra Allah Teâla onlara: Toprak olun diye buyurur, bunun üzerine onların hayatı son bulur. İvazın sürekli veya kesintili olması fark etmez. Fakat Mûtezile, Allah'ın ahirette çocuklara elem vermesinin ve azap etmesinin caiz olmayacağı üzerinde ittifak etmişlerdir¹²⁵. Çünkü azap etme, ancak kusurundan dolayı azabı hak edene yapılır. Ama kendilerine- müşriklerin veya müslümanların çocuklarına- teklif yöneltilmemiş veya emir ve yasakla muhatap kılınmamış olanlar söz konusu olunca, Allah onlara azap etmekten münezzehtir¹²⁶.

Mûtezile hayvanları da ivazın kapsamına almaktadır. Çünkü Allah'ın adaleti farklılık arzetmez ve mükellef olanlarla mükellef olmayanlar arasında ayırım yapmaz. Şeriat hayvanların kullanımını ve kesilmelerini mübah kıldığından ötürü, onlar

¹²² İbn-i Manzur, VII, 192

¹²³ Çelebi, a.g.e., s.307-308

¹²⁴ Subhi, a.g.e., I, 159

¹²⁵ Eş'arî, a.g.e., I, 263

¹²⁶ Kâdı Abdulcebbar, *Muhtasar fî Usûli'd-Din (Resaili'l-Adl ve't Tevhid içinde)*, Kahire, 1971, I, 362

ivazı haketmişlerdir. Ancak Mûtezile hayvanların elde edeceği ivazın türünü,yani onlara nasıl bir muamelede bulunulacağını zikretmiyor¹²⁷.

Ehl-i Sünnet kelamcılarına göre, hakîm olan Allah, kendisi ve başkasının yararı için iş yapmaz, ama O'nun yaratması hikmet doludur ve her yaptığında da bir hikmet vardır. Allah kullarına azap verir; O çocuklara, delilere ve hayvanlara daha önceden işlemiş oldukları bir günah olmadan da, onlara çeşitli acılar çektirir ve onları bazı sıkıntılara sokar. Ahirette onlara sevap verse de, burada onlara bir faydası yoktur. Zaten azap görmenin, acı çekmenin kimseye bir yararı olmaz¹²⁸. Ehl-i Sünnet'e göre Âhiret'te ivaz vermek Allah'a asla vacip değildir. Ayrıca yukarıda sayılanlar şer'î bir teklife muhatap olmadıkları için kendilerine hesap da sorulmaz¹²⁹.

Öyle görülüyor ki Mûtezile'yi hayvanlara ve çocuklara ivaz verilmesi düşüncesine sevkeden faktör, sadece onların ilahî adaletle ilgili tasavvurları değildir. Burada asıl faktör hayvanların kesilmesini çirkin gören, bunun ilahî bir emir olduğunu inkar eden bazı Hint dinlerine cevap verme çabasıdır¹³⁰. Mûtezile imamlarından Kâdı Abdulcebbar'a göre, insan mükellef olduğu için kendisine feryadu figan etmesi ne kadar doğru ise hayvanlara şefkat göstermesi veya kesildiği için feryad etmesi de o kadar doğrudur. Bu yüzden bizim hayvanlara işkence etmemiz, onları zora koşmamız caiz değildir¹³¹. İgnaz Goldziher, Mûtezile'nin hayvanlarla ilgili bu bakış açısını: "Bu, hayvanları insanî bir biçimde korumaktır" demek suretiyle anlatıyor¹³².

6-Sonuç ve Değerlendirme

Mûtezile bilginlerinin Va'd ve va'îdilkesini ilâhî adalet ile ilişkilendirmeleri, Allah'ın itaatkârı ödüllendirip, isyankârı da cezalandırmasının ilahî adaletin gereği olduğunu savunmaları itiraz edilemeyecek bir görüştür. Ama bunun Allah'a vacip olduğunu savunmak, ilahî iradeyi kayıt altına alacağı için makul görünmemektedir. Çünkü Kur'an'da hiçbir şeyin Allah'ın irade ve kudretinin dışında gerçekteşemeyeceği açıkça vurgulanmaktadır. Mutezile'nin, insanın sorumlu tutulabilmesi için fiillerinin kendisi tarafından yaratıldığını savunması, ilahî irade ve kudrete herhangi bir yetki tanımaması, insanın irade ve kudretini, Allah'ın irade ve kudretinin üzerine çıkardığı şekilde anlaşılmaya müsaittir. Böyle bir anlayış, Allah hakkında asla caiz olmaz.

¹²⁷ Kâdı Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvabı't-Tevhid ve'l-Adl(el-Lutf)*, Kahire, 1962-65, XIII, s.456; Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1998, s. 298

¹²⁸ Pezdevî, s. 134

¹²⁹ Bakıllanî, s. 382,383; Cüveynî, s. 237; Bağdadî, s. 241

¹³⁰ Subhî, I, 159-160

¹³¹ Kâdı Abdulcebbar, *Muğni*, XIII, 456

¹³² Subhî, I, 160

Ehl-i Sünet'in, suçu olmayana Allah'ın azab edebileceğini, bunun da ilahî adalete uygun düşeceğini savunmaları, Allah'ın irade ve kudret sıfatlarını öne çıkarmaya matuf bir anlayış olduğu, bu anlayışın da Kur'anî bir temele dayanmadığı ve kendi varsayımlarından ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kur'an'da, Allah'ın sadece suçluları cezalandıracağı, ilahî emirlere boyun eğenlerle zalimleri bir tutmayacağı bir çok ayette vurgulanmaktadır.

Mutezile'nin ilahî af ve şefaati reddetmelerindeki önemli faktörlerden birinin kendi adalet ve eşitlik anlayışlarına aykırı düşmesi, diğerinin ise, Mürcie'nin "imanın olduğu yerde günah hiçbir zarar vermez" şeklindeki iddiasının insanları ahlakî gevşeklige ve dini emirlere karşı ilgisizliğe sevk etme endişesidir. Bu endişeden dolayı onların, büyük günah işleyene karşı sert bir tutum geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Fakat onların şefaati ve ilahî af konusunda Allah'ın "adl" ismini öne çıkarıp, ama O'nun "afüv, ğafür, ğaffar, rahman ve rahîm" gibi isimlerini görmezlikten gelmeleri anlaşılabilir bir şey değildir.

Ehl-i Sünet'in, tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin Allah tarafından kesin olarak bağışlanacağını iddia etmemesi, eğer Allah dilerse, ona günahı miktarınca azap edebileceğini, fakat cehennemde ebedi olarak kalmayacağını savunması, dikkate değer bir görüştür.

Mükellef olmayanlara ahrette, dünyada yaptıklarından dolayı sevap veya günah verilemeyeceği kabul görmüş genel bir ilke olsa da, Mutezile'nin, Âhirette, çocukların ve hayvanların durumları ile ilgili hassasiyetleri, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

BİBLİYOGRAFYA

- Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Salim Seyfüddin, Ebkârü'l-Efkar, Kahire, 2004.
 Gayetü'l-Meram fî İlmî'l-Kelam, Beyrut, 2004.
 Ammara, Muhammed, el-Mutezile ve Müşkiletü'l-Hürriye ve İnsaniyye, Beyrut, 1988..
 Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkadir b. Tahir b. Muhammed, El-Fark Beyne'l-Fırak, Kahire, 1988.
 Bakıllanî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, Kitabu Temhidi'l-Evail ve Telhîsi'd-Delail, Beyrut, 1993.
 Beyazî, Kemalüddin Ahmed b. Hasan, İşârâtü'l-Meram min İbarâti'l-İmam, İstanbul, 1949.
 Beydavî, Kâdı Nasıruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, İstanbul, tsz.
 Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-Sahih, İstanbul, 1992.
 Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, Kitabu't-Ta'rifat, Beyrut, 1992.
 Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meâli Abdulmelik, Kitabu'l-İrşad ilâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İtikad, Beyrut, 1992.
 Çelebi, İlyas, İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdı Abdulcebbar, İstanbul, 2002.
 Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, İstanbul, 1992.
 Ebu Hanîfe, Numan b. Sabit, el-Fıkhü'l-Ekber (Aliyu'l-Karî Şerhiyle birlikte), Beyrut, 1995.
 Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin, Beyrut, 1990

- Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, Kavaîdu'l-Akaid, Beyrut, 1985.
 el-İktisad fi'l-İtikad, Beyrut, 1983.
 İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, Sünen, İstanbul, 1992.
 İbn Manzur Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim, Lisânü'l-Arab, Beyrut, tsz.
 Firuzâbâdi, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, Kâmusu'l-Muhit, Beyrut, 1991, I, 649;
 İsfahanî, er-Rağîb, Mu'cemu Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1972.
 Kâdı Abdulcebbar, Şerhu'l-Usûlu'l-Hamse, Kahire, 1988.
 Muğni fi Ebvabı't-Tevhid ve'l-Adl (el-Lutf), Kahire, 1962ç
 Muhtasar fi Usûli'd-Din (Relaili'l-Adl ve't Tevhid içinde), Kahire, 1971
 Kemal b. Ebî şerif, Kitabu'l-Müsameret bi-Şerhi'l-Müsayere (tıpkı basım), İstanbul, 1979.
 Mağribî, Ali Abdulfettah, el-Fıraku'l-Kelamiyyeti'l-İslamiyye, Mısır, 1986.
 Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Kitabu't-Tevhid, Ankara, 2003ç
 Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccac, el-Camiu's-Sahih, İstanbul, 19
 Neseî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Din, (tahkik Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün) Ankara, 2003.
 Neşşar, Ali Sami, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam, Kahire, 1968.
 Pezdevî, Ebu Yüsr Muhammed, Usulu'd-Din, Kahire, 2003.
 Polater, Kadir, Kur'an Açısından Adalet ve Zulüm, Erzincan, 2008.
 Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, Muhassalu Efkarı'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirîn, Kahire, tsz.
 Sabunî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr, el-Bidâye fi Usûluddin, Dimaşk, 1979.
 Subhî, Ahmed Mahmut, el-Felsefetu'l-Ahlakiyye fi'l-Fikri'l-İslamiyye, Beyrut, 1992.
 Fî İlmi'l-Kelam, Beyrut, 1985.
 Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim, el-Milel ve'n-Nihal, (İbn Hazm'ın el-Fısal ile birlikte) Kahire, 1964.
 Nihayetü'l-Ikdam fi İlmi'l-Kelam, Beyrut, 2004.
 Taftazanî, Saduddin Mes'ud b. Ömer b. Abdullah, Şerhu'l Makasid, Beyrut, 1989.
 Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, Sünen, İstanbul, 1992.
 Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, Kelam Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2010.
 Watt, W. Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1998.